

Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri*

Effects of March 12 Memorandum on Turkish Politics and State Organization

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya KESKİN¹

Öz

1961 Anayasası ile devlet teşkilatı ve siyasi hayat yeniden şekillendirilmiştir. Bu yapı ile ortaya çıkan çoğulcu siyasi hayat, yeni partilerin önünü açmıştır. Ancak altmışlı yılların ikinci yarısından sonra hızlanan siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşüm, devlet organizasyonunda ve toplumsal hayatta yeni problemleri ortaya çıkarmıştır. Özellikle öğrenci olayları ve işçi eylemleri rejimi tehdit eder hale gelmiştir. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı ile Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları, Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesini dayanak göstererek, cumhuriyet tarihinin ikinci askeri müdahalesini gerçekleştirmiştir. Müdahale, mevcut siyasi yapılar ve devlet örgütlenmesinde önemli değişim yaratacak bir süreç başlatmıştır. Altmışlı yılların sonunda merkez sağ ve sol partilerde artan parti içi bunalımlar ve parçalanmalar hız kazanmıştır. Demokrat Partili siyasilerin affı meselesi Adalet Partisinde buhranı büyütürken, Cumhuriyet Halk Partisinde, İsmet İnönü ve Bülent Ecevit arasında muhtıraya karşı takınılacak tavır konusunda yaşanan fikir ayrılığı, Ecevit'in istifasıyla sonuçlanmıştır. 1961 Anayasası'nın çoğulcu anlayışı sonrası kurulan Milli Nizam Partisi ve Türkiye İşçi Partisi, Anayasa Mahkemesince bu süreçte kapatılmıştır. Gelinek noktanın temel sorumlularından birisi olarak görülen anayasanın evrensel boyutlu özgürlük anlayışı daraltılmış, özerk kurumların bu yapısı sınırlandırılarak yürütmenin gücü arttırılmaya çalışılmıştır. Anayasa üzerinde yapılan tadilatla rejime tehdit olarak görülmeye başlayan siyasi, sosyal ve ekonomik haklar önemli ölçüde sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 12 Mart Muhtırası, teknokrat hükümet, 1961 Anayasası, asker-siyaset ilişkisi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The 1961 Constitution reshaped the state organization and political life. The pluralist political life that emerged with this structure has paved the way for new parties. However, the political, social and economic transformation, which accelerated after the second half of the decade, has exposed new problems in state organization and social life. Especially student incidents and worker actions have become a threat to the regime. On March 12, 1971, the chief of the General Staff and the Commanders of the Land, Sea and Air Forces were appointed to article 35 of the Turkish Armed Forces Internal Service Act and carried out the second military intervention in the history of the republic. The intervention has initiated a process that will create significant change in political structures and state organization. At the end of the decade, the increasing intra-party crises and fragmentations in the center-right and left parties have gained momentum. While the issue of amnesty of Democratic Party politicians grew the depression in the Justice Party, the disagreement in the Republican People's Party, between Ismet Inonu and Bulent Ecevit, resulted in Ecevit's resignation. The National Order Party and the Workers' Party of Turkey, which was established after the pluralism of the 1961 Constitution, were closed by the Constitutional Court. The universal-dimensional understanding of freedom of the constitution, which is seen as one of the main responsibilities of the point reached, has been narrowed and the power of execution has been tried to be increased by

* Bu çalışmanın ilk hali 1-5 Ekim 2018 Tarihinde Ankara'da düzenlenen 18. Türk Tarih Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.
¹Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, yzkeski@gmail.com.

Atf için (to cite): Keskin, Y. Z. (2020). Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı), 1-15.

limiting this structure of autonomous institutions. Political, social and economic rights, which are seen as a threat to the regime through the amendment slated for the constitution, have been significantly limited.

Keywords: Memorandum, technocrat government, 1961 Constitution, military-politics relationship

Paper Type: Research

Giriş

Demokrat Parti döneminde iktidarın tüm kurumları mutlak kontrol eder hale gelmesi, 1961 Anayasası'nda yürütmenin yetkilerinin sınırlandırılmasının temel sebebi olmuştur. Ancak anayasanın ortaya çıkardığı yeni devlet düzeni, beraberinde birtakım problemleri de getirmiş, sisteme dâhil edilen yeni özerk yapılar ile yürütme arasındaki sürtüşme giderek artmıştır. Sendikal eylemlerin ve öğrenci olaylarının yoğunlaşması, toplumsal düzen ve barış üzerindeki tehdidi giderek büyütülmüştür. Bu gelişmeler ordudaki hareketlenmeyi daha da arttırmış, 9 Mart'ta yapılması hedeflenen ve çoğunluğunu sol görüşlü unsurların oluşturduğu cunta yapılanması, ordu hiyerarşisi tarafından tasfiye edilmiştir. Ancak üç gün sonra 12 Mart 1971 tarihinde, Genel Kurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Celâl Eyiceoğlu, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur; Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesini dayanak göstererek, Cumhurbaşkanı, Senato ve Meclis Başkanlığına muhtıra vermiştir (Özbakan, 1989, s. 320). Muhtıra; bir yandan 9 Mart 1971 günü hükümeti devirerek yönetimi ele geçirmek için organize olmuş genç ve radikal cuntanın tasfiyesini, diğer yandan da sürecin bu noktaya gelmesinin en önemli sorumlusu olarak görülen hükümetin istifasını sağlamıştır. (Meclis Arş. Raporu, 2012, s. 423). Muhtırada; Parlamento ve Hükümetin ülkeyi anarşi ve kardeş kavgası içine soktuğu, derhal partiler üstü yeni bir hükümetin kurularak anayasanın öngördüğü reformların yapılması, aksi halde kanunların TSK'ya vermiş olduğu devleti korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareye el koyacağını bildirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1971, s. 236). Bu gelişmeyle Türk devlet teşkilatı ve siyaseti üzerinde önemli bir değişim süreci başlamıştır. Bu süreçte meclis açık kalmış ve yönetim sivil siyasetçilerin elinde gözükmüşse de, asıl belirleyici güç ordunun üst kademesi olmaya devam etmiş, çok partili siyaset fiilen iki yıl askıya alınmıştır (Özdemir, 2008, s. 261).

Muhtıranın ortaya çıkmasında şiddet eylemlerinin yoğunlaşması önemli bir rol oynamıştır (Kongar, 1998, s.174). Bununla birlikte sürecinin ortaya çıkmasında üç temel unsurun etkili olduğu savunulabilir. İlki, ordunun üst düzey komuta kademesinin, hükümete olan güvenini kaybetmesi ve sokağa inen şiddet eylemlerine çözüm üretebileceğine inanmamasıdır. İkincisi, sorunların çözümünde yegâne yol olarak görülen toplumsal ve ekonomik reformların, mevcut hükümet tarafından hayata geçirilemeyeceğine yönelik umutsuzluktur. Üçüncüsü ise altmışların ikinci yarısıyla birlikte “zinde kuvvetler” olarak dillendirilen radikal subayların, parlamenter sistemi göz boyama aracı olarak görmeleri ve çözümü sistemin dışında daha otoriter bir yapıda aramalarıdır. (Akyaz, 2002, s. 301-302). Bununla birlikte, Demirel Hükümeti'nin uyguladığı ekonomik politikanın Türkiye'deki hâkim çevreler üzerinde yarattığı hoşnutsuzluk ve ABD ile olan ilişkilerde daha bağımsız bir dış politikanın hayata geçirilmesi diğer önemli etkenler olmuştur. Gelinek nokta, bu ekonomik çevrelerin ve ABD'nin iktidara olan desteklerini çekmelerine sebep olmuştur. (Cem, 1978, s. 49). Ayrıca altmışların ikinci yarısında iktidar için beklenti içine giren sol kesimlerin, 1969 Seçimleri sonunda yaşadıkları hayal kırıklığı ve merkez sağın demokratik teamüllerle iktidardan uzaklaştırılmasının zor görünmesi, sol kesimlerin darbe beklentilerini beslemiştir. (Burak, 2011, s. 56). Müdahalenin muhtıra boyutunda kalmasında, ortaya çıkan ekonomik bunalıma çözüm arandığı, siyasal ve sosyal çatışmanın giderek arttığı bu süreçte, meclisin kapatılmasının yaratacağı olumsuzluklar önemli rol oynamıştır (TBMM 2012, s. 424).

TSK muhtıra ile yönetimi doğrudan ele almamış, taleplerinin yerine getirilmemesi halinde, yönetime doğrudan müdahale edileceğini belirtilerek hükümeti istifaya zorlanmıştır.

Muhtıra sonrası bir araya gelen hükümet üyeleri; cumhurbaşkanı, meclis, muhalefet ve basın tepkisizliği sonrası, meclisi açık tutabilmek adına istifa kararı almıştır. Dolayısıyla ülke devrik bir başbakan, devre dışı bırakılmış bir cumhurbaşkanı, süreçte tepkisiz ve başı önde bir meclis ve birbirine küs komutanlarla yeni bir evreye girmiştir (Birand vd, 2008, s. 253-256). 12 Mart, Adalet Partisi'nin ordu politikası ve genel siyaset algılayışı açısından bir dönüm noktasıdır (Sakallıoğlu, 1993, s. 93). Ordu ile dengeli götürüldüğüne inanılan ilişkiler muhtıra ile iflas etmiştir. Geline süreçte Demirel'in en önemli hatası; devletin tüm bilgi kaynaklarına sahipken, mecliste bu gerçekleri ortaya koyup, çözüm için muhalefetin desteğini istememesi gösterilmiştir (Erim, 2007, s. 68). Dönemin ilginç yanlarından birisi, kaderin cilvesi denilebilecek bir gelişme ile 9 Mart Cuntasının asker üyeleri ordudan uzaklaştırılırken, ordunun emir komuta kademesinin, henüz görevinin başında olan Demirel'in imzasına ihtiyaç duymalarıdır (Milliyet, 17 Mart 1971, s.1). Ayrıca Demirel, hükümetini deviren generallere karşı sessiz kalarak ve gerektiğinde oyları ile destek vererek kısa sürede kendisinden yana çizgiye sokmayı başarmıştır (Özdemir, 2008, s. 64). Bu süreçte AP en büyük hayal kırıklığını Cumhurbaşkanı Sunay'ın tavrı dolayısıyla yaşamıştır. Muhtıranın ilk saatlerinde Demirel birçok girişime rağmen Sunay'a ulaşamamıştır. Sunay, içinde bulunduğu çaresizliği "beni de devreden çıkardılar" sözleriyle ifade etmiş, ancak hükümetin istifası sonrasındaki tavrı, muhtırayı onaylar mahiyette olmuştur (Meclis Arş. Raporu, 2012, s. 447). Cumhurbaşkanı Sunay, rejimi ve devleti korumak adına harekete geçen Silahlı Kuvvetlerin, muhtırayı anayasal çerçevede gerçekleştirdiğini savunmuştur. Dolayısıyla muhtıra, devletin derin ve sonu karanlık bir çıkmaza girmesini önleyen; tehlikeli bir dönemeci geride bırakan, yeni bir devreyi açan bir hamledir. Silahlı Kuvvetlerin son müdahalesinin amacı, devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, laik karakterine tehdit oluşturabilecek tüm faaliyetlere karşı önlemler içeren kanunları uygulanır hale getirmektir (TBMM, 2012, s.49). Ordu içerisindeki gelişmelerden haberdar olmasına rağmen, hükümeti bu konuda uyarmamış olması dolayısıyla Demirel, Sunay'ı ağır şekilde eleştirmiştir (Arcayürek, 1985, s. 56-62).

1. 12 Mart Muhtıranın Siyasi Partiler Üzerindeki Etkileri

İktidar partisi AP'de Aralık 1970'de yaşanan parçalanma ile muhaliflerin bir kısmı ayrılarak Demokratik Parti kurulmuş, bu parçalanmanın sancıları sürerken muhtıra ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. AP lideri Demirel, hükümetin istifasının parti teşkilatı ve tabanı üzerindeki olumsuzluğunu asgariye indirebilmek amacıyla, parti teşkilatına bir genelge yayınlamıştır. Genelgede; Muhtıranın ortaya çıkardığı buhranın, millete ve demokrasiye olumsuz yansımalarının en aza indirilebilmesi için elden gelen tüm fedakârlığın ortaya konulması gerektiği, partinin gelişmeler karşısındaki tavrının bu çerçevede değerlendirilmesi, Erim hükümetine verilen desteğin, bu bakış açısından kaynaklandığı vurgulanmıştır. (Milliyet, 14.04.1971, s.1). 18 Mayıs'ta AP grup toplantısında muhtıra süreci ile ilgili genel görüşmede 37 AP milletvekilinin verdiği önerge grupta tartışılmıştır. Aydın Yalçın, Sadık Perinçek, İsmail Hakkı Tekinel, İsmet Sezgin, Ahmet Dalı gibi muhalifler, Demirel yönetimine, ordu ve ülke gerçeklerini anlamadığı ve güven vermediği yönünde sert eleştiriler yöneltmiştir (Milliyet, 20.05.1971, s.1). Demirel, 12 Mart Muhtırasını bir emrivaki olarak niteleyerek, anarşinin faturasını sadece kendilerinin ödemeyeceklerini belirtmiş ve son iki aydaki gelişmelerin kendisini haklı çıkardığını söylemiştir (Bulut, 2006, s. 70). Bununla birlikte Demirel, 12 Mart hükümetlerine karşı son derece cılız bir muhalif söylem geliştirmiş, söz konusu dönemde tatbik edilen uygulamaları onaylayarak, bir dönem çokça şikâyet ettiği 1961 Anayasası'nın kimi önemli maddeleri değiştirilirken desteğini esirgememiştir (Sunay, 2017, s. 31). Muhtıra ile ilgili olarak AP parti grubunda parti yöneticilerinin tutumu tartışılırken, parti içi demokrasi adına olumlu kabul edilebilecek bu demokratik tepkinin, mecliste muhtıranın okunması sırasında ortaya çıkmaması ise ilkesel yaklaşımdan ziyade pragmatist bir yaklaşımla izah edilebilir (Keskin, 2011, s, 241).

Demokratik sistemin en temel kurumları olan Mecliste ve Senatoda, muhtıraya karşı oldukça zayıf ve bireysel bir karşı duruş haricinde bir tepki olmadığı gibi, gelişmeler karşısındaki memnuniyetini alkışlarla ifade eden milletvekilinin de bulunması, olayın vahametini daha da

arttırmıştır (Birand vd., 2008, s.256). Muhalefet cephesinde süreç, demokrasiye karşı bir müdahaleden ziyade, Demirel hükümetine karşı bir hareket olarak görülmüş, yapılan değerlendirmelerde olayların baş sorumlusu olarak hükümet gösterilmiştir. Ana Muhalefet lideri İsmet İnönü başlangıçta muhtıra hakkında yorum yapmamış, hükümetin istifası sonrasında demokratik mekanizmanın normal seyrinde işlediğini belirtmiştir (Milliyet, 13.03.1971, s.1). Ancak ilerleyen günlerde muhtıraya açıkça cephe almış, bu demokratik tavır, sağ basından önemli ölçüde övgü almıştır (Dünya, 15.03.1971, s.1). Takip eden günlerde; muhtıranın kimler tarafından ve nasıl verildiği, emekliye sevk edilecek askerlerin yanı sıra, meclisin kapatılmayacağına dair bilgileri kapsayan bir mesajın, emekli asker ve CHP Konya Milletvekili Sadi Kocaş aracılığı ile iletilmesiyle, tavrını değiştirerek yeni rejime yönelik desteğini ortaya koymuştur (Kocaş, 1978, s. 36). Bu tavır değişikliğinin diğer önemli bir sebebinin, bu buhranın kısa sürede atlatılmasının yegâne koşulunun, İnönü başbakanlığında bir hükümetten geçtiği tezini savunan Damadı Metin Toker'in çalışmaları olduğu savunulmuştur (Arcayürek, 1992, s. 61).

CHP 27 Mayıs sonrasında, belli kesimler tarafından darbenin ortağı olmakla suçlanmış, ayrıca Türkiye'nin değişen toplumsal ve ekonomik yapısına uygun yeni politik söylem üretememenin sancılarını yaşamıştır. Diğer taraftan 1971 Muhtırasına kadar olan CHP'nin son beş yılı, parti içerisinde yoğun çekişmeler, tartışmalar ve politik manevraların sürdürüldüğü bir dönemdir. (Erim, 2007, s. 131). Muhtıra sürecinde İnönü, yeni hükümetin Nihat Erim tarafından kurulacağını belli olmasından sonra 12 Mart'ı destekler bir tavır sergilemişken, CHP Genel Sekreteri Ecevit "darbenin kendisine karşı yapıldığını" ileri sürecek kadar karşıt bir tutum sergilemiştir (Ataay, 2007, s. 62). Muhtıraya karşı bu farklı bakış açısı, parti içerisinde önemli bir bunalımı da beraberinde getirmiştir. Ecevit yeni rejimin uzun sürmeyeceği gerçeğinden hareketle, CHP'de tek lider olabilmek için sahip olduğu güçlü kadroyu ve güçlü kamuoyu desteğini harekete geçirmiştir (Altuğ, 2010, s. 283). Ecevit 12 Mart Muhtırasının ve sonrasında oluşturulan Erim Hükümeti'nin kendisine, özellikle de CHP'nin yeni sloganı "ortanın soluna" karşı yapıldığını ileri sürmüş, muhtıranın Yunanistan'daki cuntanın daha ince bir şekli olduğunu söyleyerek, partideki genel sekreterlik görevinden istifa etmiştir (Çavdar, 2008, s. 194). CHP içerisinde muhalefetini arttıran Ecevit, il teşkilatlarını ikna etmeye çalışarak, olağanüstü kongre toplamaya girişmiş, buna karşılık İnönü de Ecevit'in başarılı şekilde devam eden il kongrelerini iptal ettirmiştir. CHP içindeki taraflar belirginleşmiş, Ecevit yanlıları Partinin Genel Merkez yönetimine hâkim olmaya devam ederken, CHP milletvekilleri ve senatörlerin çoğunluğu, Genel Başkan İnönü'ye desteğini sürdürmüştür (TBMM, 2012, s. 438). Ancak 5 Mayıs 1972 günü yapılan kurultayda, Ecevitçilerin çoğunlukta olduğu parti meclisinin güvenoyu alması üzerine, İnönü genel başkanlıktan istifa etmiştir (Ataay, 2007, s. 196). CHP kurultayı 14 Mayıs 1972'de toplanarak oybirliğine yakın bir çoğunlukla Bülent Ecevit'i CHP'nin yeni genel başkanı seçmiştir (Çavdar, 2008, s. 218). Türkiye'nin o dönemde içinde bulunduğu toplumsal değişim rüzgârı CHP'yi de etkisi altına almış ve İnönü'yü genel başkanlıktan etmiştir (Cem, 1978, s. 182). Bununla birlikte Ecevit 12 Mart sürecinde, demokrasiden yana tavrı ve kararlı duruşu ile toplum nezdinde önemli bir takdir toplamış, bu gelişmeler daha sonraki siyasi gelişmeleri de doğrudan etkilemiştir. Özellikle Ecevit'in ısrarla ön plana çıkardığı "*Ortanın Solu*" söylemi, o günkü toplumsal muhalefete ulaşma başarısını göstermiştir (Tütüncü, 2008, s. 69-70). Bu söylem kısa süre de karşılığını bularak CHP'yi 1973 Seçimleri sonucunda birinci parti haline getirmiştir. Bununla birlikte CHP içerisinde parti içi muhalefet yeni bir parti çatısı altında bir araya gelmek için çalışmalarını sürdürmüş, bu çalışmalar, Kemal Satır'ın genel başkanlığında Cumhuriyetçi Parti (CP) adında yeni bir partinin 4 Eylül 1972'de kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Çelik, 2005, s. 284). Bu süreçte, siyasi arenada ve mecliste temsil edilen gruplar arasında en önemli değişim CHP'de kendini hissettirmiştir. Muhtıra sonrası CHP içerisinde baş gösteren fikir ayrılığı, lider değişiminin yanında bölünmenin de temel tetikleyici unsuru olmuştur. Türk siyasetinde derin ideolojik ayrıma dayanmayan parti bölünmeleri, siyaset kurumunu zayıflattığı gibi, etkinliğine de darbe vurmuştur.

Türkiye İşçi Partisi (TİP) Başkanı Behice Boran, muhtırayla aynı gün basına verdiği demeçte; muhtıradan çok, muhtıraya sebebiyet verdiğiğine inandığı AP iktidarını suçlayan bir dil

kullanmıştır. Muhtıraya yönelik ılımlı tutumuna karşın, 15 Mart'ta Cumhurbaşkanı Sunay'ın muhtırayı destekler mahiyetteki mesajını şiddetle eleştirmiş ve Sunay'ı anayasal sınırlar içerisine çekilmesi konusunda uyarmıştır (Erim, 2007, s. 95). Hükümete ve Cumhurbaşkanı'na karşı gösterilen sert ve eleştirel tavır, muhtıra veren askerlere karşı gösterilememiştir. Türkiye solunda o dönemde cuntacılığa karşı en açık karşı duruşu TİP sergilerken, muhtıra sonrasındaki tavrı, muhtırayı onaylayanlarla aynı düzeyde olması dolayısıyla eleştirilmiştir (Laçiner, 1975, s. 32). Ayrıca TİP, Nihat Erim Hükümeti'nin söylem ve uygulamalarına karşı da kuşkucu yaklaşmıştır. Bu hükümetin, baskıcı uygulamalara zorlanacağı, işçi sınıfının ekonomik ve siyasi kazanımlarına darbe vurmak ve sindirmek adına yapılacak her türlü hareketin karşısında durulacağı ifade edilmiştir. (TBMM, 2012, s. 455). Türkiye'de parlamenter sosyalizm söylemiyle öne çıkan parti, Kürt meselesine yaklaşımı dolayısıyla tepki çekmiştir. Muhtıradan sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 11.6.1971'de açılan kapatma davasında; TİP'in 648 sayılı Siyasî Partiler Kanunu'nun dördüncü kısmında yer alan 89 uncu maddesinin (Siyasî Partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler. Siyasî partiler Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti Ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler.) kurallarına aykırı davrandığı iddia edilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nce 20 Temmuz 1971'de alınan oybirliği kararıyla, temelli kapatma talebi yerinde bulunarak TİP kapatılmıştır (Anayasa Mahkemesi, 1991, s. 130). Ayrıca Genel Başkan Behice Boran on beş yıl hapse mahkûm olmuş, 1974 yılında çıkan af kanunuyla serbest kalmıştır. TİP'in kapatılması 27 Mayıs sonrasında Türkiye sol siyaseti açısından ikinci önemli kırılma noktası olmuştur. İhtilalci sosyalizme karşı, parlamenter sosyalizmin savunuculuğunu yapan TİP'in, 1969 seçimleri öncesinde seçim sisteminin değiştirilmesiyle temsil oranı zayıflamış, kapatma sonrasında da legal siyaset imkânı kalmadığı için devrimci yöntemleri savunan sol unsurlar güç kazanmıştır.

Çok partili siyasi süreçte İslamcı siyasal akım, ilk dönemde Demokrat Partive AP gibi sağ partiler içinde yer almış, Milli Nizam Partisi'nin (MNP) kurulması ile bağımsız siyasi yapı haline gelmiştir. 1969 seçimleri öncesinde AP'den adaylığı veto edilen Necmettin Erbakan, Konya'dan bağımsız olarak parlamentoya girmiş ve 17 arkadaşı ile partisini kurmuştur (Arslan, 2007, s. 20). Türkiye'de bağımsız bir İslami hareketin oluşmasında MNP küçük de olsa ilk ciddi adım olmuştur (Duman, 1999, s. 68). Kuruluşundan itibaren muhafazakâr çevrelerin partiyeye yakınlık göstermesi, hilafet ve şeriat tartışmalarının partinin ilk büyük kongresine damga vurması, rejime karşı şeriatçı tehdit algısını artırarak laiklik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. 12 Mart Muhtırasından hemen sonra MNP'nin çeşitli il ve ilçelerdeki toplantılarında yapılan konuşmalarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasa ile belirtilen lâiklik ilkesine aykırı davranışlarda bulunduğu yolunda basında yayınlanan haberler üzerine, Siyasî Partiler Kanunu'nun dördüncü kısım hükümleri çerçevesinde inceleme başlatılmıştır (Anayasa mahkemesi, 1991, s. 3). Yargıtay Başsavcılığı Milli Nizam Partisi Kapatılma Davasına gerekçe olarak; kimi parti mensuplarının il ve ilçelerde yaptıkları konuşmalar, milli nizam marşı, İslam dünyası ile iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine yönelik parti görüşü, gençlik kolları tarafından dağıtılan broşür, çeşitli basın yayın organlarında MNP'nin eleştirilmesine yönelik çizilmiş karikatürler yer almıştır (Dursunoğlu, 2016, s. 53). Cumhuriyet Başsavcılığı bu gerekçeleri dayanarak göstererek, MNP'nin Siyasî Partiler Kanunu'na aykırı eylemlerde bulunması ve bu eylemleri onaylar mahiyette kararlar alması sebebiyle, kapatılmasına karar verilmesini talep etmiştir. Dosya üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, partinin Anayasa'ya aykırı hareket ettiğine, bu nedenle de kapatılmasına, Anayasa'nın 7 ve 19. maddeleri ve 648 sayılı Kanunun 111. maddesinin ikinci bendi gereğince, 20 Mayıs 1971 tarihinde oybirliğiyle karar verilmiştir (Resmî Gazete, 14.01.1972, s. 1-19). MNP Türkiye siyasetinde siyasal İslam söylemlerini etkin şekilde kullanan ilk parti olmuştur. Daha önce merkez sağ içerisinde yer alan bu yapıların bağımsız hale gelmesi, Türk demokrasisinin çoğulculuğuna katkı sağlasa da söylemlerinin rejime yönelik algılanması, sonraki dönemlerde de özellikle askerlerin tepkisini çekmeye devam etmiştir.

Demokrat Parti'nin asıl mirasçısı olma iddiasıyla 18 Aralık 1970'de AP'den kopan milliyetçi-muhafazakâr kesimin kurduğu Demokratik Parti, 12 Mart sürecinde parlamentoda üçüncü büyük parti durumundaydı. AP'nin bölünmesinde ve Demokratik Parti'nin ortaya çıkmasında; Demirel'in uyguladığı sanayiciden yana ekonomi politikalarına karşın, yerel toprak ağaları ve tüccarların haklarını korumaya yönelik talepler önemli rol oynamıştır (Çelik, 2005, s. 299). Bu bakış farklılığı ideolojik manada olmasa da politik alanda AP ile uzlaşmaz bir tutuma yol açmıştır. Dolayısıyla süreçte Demirel'in uğradığı başarısızlık, partinin Demokrat Parti mirasçısı olma konumunu güçlendireceğinden, AP ve Demirel'in iktidardan uzaklaşmasından memnun kalanların başında Demokratik Parti'nin geldiği iddia edilmiştir (Arcayürek, 1992, s. 68). Bununla birlikte muhtıra verildiğinde Demokratik Parti Genel Başkanı olan Ferruh Bozbeyli sonraki yıllarda gerçekleştirilen bir mülakatta, dönemin şartlarının muhtırayı gerektirecek bir tehlike arz etmediğini, benzer gerekçelerin daha sonraki askeri müdahalelerde de dile getirildiğini belirtmiştir (Dağı ve Uğur, 2009, s. 338).

1961 Anayasası'nın çoğulcu siyaset anlayışının ürünü olan Birlik Partisi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde belli inanç mensuplarına dayanan ilk siyasi parti olarak 17 Ekim 1966'da Alevilerin siyasal temsili amacıyla kurulmuştur. 1969 Seçimlerinde meclise sekiz milletvekili sokmayı başaran Birlik Partisi'nde, seçimlerin hemen sonrasında yapılan ikinci Büyük Kongresinde başkanlığına Mustafa Timisi seçilmiştir. Radikal Alevi partisi imajını yıkmaya çalışan Timisi, daha Atatürkçü ve sola yönelik bir söylemi ön plana çıkarmıştır. 16 Mart 1971'de, devrimci ve reformlardan yana bakış açısını vurgulayarak muhtırayı destekleyici bir açıklama yapmıştır (Bingöl, 2008, s.64,108). Bu açıklamada; anayasanın ruhuna ve Türk ordusunun niteliğine uygun haklı bir hareket olarak görülen muhtırayla, yeni bir döneme girildiği belirtilmiştir. Başlayan yeni süreç, Atatürkçü atılımların ve anayasadaki temel reformların gerçekleştirilmesi için tarihi bir fırsat olarak görülmüş, hareketin yozlaştırılmamasının herkesin görevi olduğu vurgulanarak, politik oyunlara ve siyasal çıkarlara alet olmadan, atılan adımdan geri dönmeden, tereddütlere düşülmeden, Atatürkçü ve toplumcu anlayışa sahip kişilerle siyasetin yeniden yapılandırılması talep edilmiştir. Ayrıca milli bakiye sistemine dayalı bir seçimin hemen yapılması isteği de vurgulanmıştır (Milliyet, 17.03.1971, s. 7).

16 Ekim 1958'de Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi'nin birleşmesiyle kurulan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, 1969 Kongresi sonrasında daha muhafazakâr-milliyetçi bir söylemle Milliyetçi Hareket Partisi adını almış ve amblemini üç hilal olarak değiştirmiştir (Erken, 2014, s.143).1968 Öğrenci olaylarından sonra yükselen sola ve komünizme karşı en önemli güç olan Milliyetçi Hareket Partisi, ilk günlerde gelişmelerin mahiyetini tam anlamıyla anlamaya çalışmıştır. Genel Başkan Alpaslan Türkeş, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve 1.Ordu Komutanı Faik Türün gibi sağ görüşlü bazı komutanların, ordu içerisindeki sol cuntanın böyle bir hareketine izin vermeyeceklerine güvenmiştir. Ancak Muhtıra imzalayıcıları arasında Gürler ile Batur'un bulunması endişe yaratmıştır (Öznur, 1999, s. 245). Bununla birlikte; silahlı kuvvetler içerisinde bir grubun, üniversitelerin önemli bir kısmının ve aydınların desteğini alarak güçlenen sola karşı muhtıra önemli bir geriletme yaşatmış, MHP'nin güç kazanmasında etkili olmuştur. Muhtıranın ilk günlerinde MHP yönetimi ve ülkücü camia, muhtıraya destek veren bildirimler yayımlayarak devletin içerisinde sızmış solcuların temizlenmesini ve sol örgütlerin yok edilmesini talep etmiştir. Ne var ki kısa bir süre sonra, 20 Mart 1972'de, Ülkü Ocakları ve Genç Ülkücüler Teşkilatı da sıkıyönetim idaresi tarafından kapatılmıştır (Erken, 2014, s. 143).

2. 12 Mart Sonrası Siyaset

Türkiye siyasetinde 12 Mart 1971'de başlayan olağanüstü dönem, 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde partiler üstü nitelikli I. ve II. Erim, Melen ve Talu Hükümetleri kurulmuştur (Bulut, 2006, s. 75). Muhtırada, gelinen sürecin temel dinamikleri olan anarşi ile ekonomik ve sosyal huzursuzluklardan parlamento ve hükümet birlikte sorumlu tutulmuştur. Bununla birlikte askerler parlamentoyu açık tutarak, çözümü aynı parlamentonun içinde aramışlardır. Ancak süreç içerisinde belirleyici temel unsur olma vasfını da korumuşlardır.

Gelinen ortamın müsebbibi olarak hükümet ve parlamento görüldüğü için, muhtıra sonrasında sadece AP değil, diğer partiler de sorumlu tutulmuş, yeni hükümetin kuruluşunda bağımsız bir başbakan ve teknokratlardan oluşan bir bakanlar kurulunun oluşturulmasında askerler direktmişlerdir. Bu bakış açısı, ilerleyen süreçte meclis ve TSK arasındaki ilişkileri zora sokan sebeplerden birisi olmuştur. Nitekim 12 Eylül sürecinde askerler bu deneyimden yola çıkarak, parlamento ve siyasi partileri kapatmıştır (Batur, 1985, s. 298-299). Bu süreçte, parti aidiyeti olmayan bir başbakanın başkanlığında, iki büyük (AP ve CHP) partinin temsil ettiği teknokratlar kabinesi, sihirli formül olarak görülmüştür. Bunun için Cumhurbaşkanı Sunay, 14 Mart'ta Çankaya Köşkü'nde, AP'nin Senato ve Meclis Grup Başkanları, YTP'nin Genel Başkan Vekili, CHP, DP, MGP, MP, BP, MHP, TİP, MNP'nin ise Genel Başkanları ile bir toplantı düzenlemiştir (Milliyet, 15.03.1971, s.1). Cumhurbaşkanı Sunay başbakanlık için tarafsız ve aynı zamanda parlamento içinde seçilebilecek aday arayışına girmiştir. Bu süreçte CHP Kocaeli Milletvekili Prof. Dr. Nihat Erim, Anayasa Mahkemesi eski başkanı Lütfü Adaklı, eski İçişleri Bakanı Ragıp Üner, eski Tarım Bakanı Mehmet İzmen'in adları başbakan adayları olarak dillendirilmiştir (Cumhuriyet, 19.03.1971, s.1). Bu gelişmeler sonrasında, Nihat Erim'e, partisi CHP'den istifa etmesi koşuluyla hükümeti kurma teklifi yapılmıştır. Erim, düşünmek için izin istemiş ve İnönü'yü gelişmelerden haberdar etmiştir. İnönü'nün olumsuz yanıtına rağmen teklifi kabul etmiştir. Bu gelişmeye başlangıçta oldukça sınırlanan İnönü, Kemal Satır ve Metin Toker'in yaptığı telkinler neticesinde bir ölçüde yumuşamıştır (Erim, 2005, s. 964).

AP Genel İdare Kurulu 22 Mart'ta toplanarak 10'a karşı 258 oyla, Erim hükümetinin kurulmasına, gerekirse üye verilmesine karar vererek desteği resmileştirmiştir (Milliyet, 23.03.1971, s.1). AP ve CHP'nin bu dönem politikalarında belirleyici unsur, ordunun parlamenter işleyişe son vererek doğrudan müdahaleye yönelebileceği kaygısı olmuştur. Muhtıranın üçüncü maddesinin devreye sokulması tehlikesi "Demokles'in kılıcı misali" siyaset kurumu üzerinde sallanır olmuştur. Erim CHP'den istifası sonrasında Mart günü bağımsız başbakan olarak partiler üstü reform hükümetini kurmuştur (Milliyet, 26.03.1971, s.1). CHP Milletvekili Sadi Koçaş, Erim'in hükümet kurma çalışmalarında en yakın yardımcısı olmuştur (Koçaş, 1978, s. 59). Emekli Albay Koçaş'ın, ordunun üst kademelerinde geniş bir arkadaş çevresine sahip olması, Muhtıranın ardından, İnönü'nün sert bir tutum içerisine girmemesi konusunda aracılık yapmasının istenmesi bu seçimde etkili olmuştur. Bu arada hükümette yer almaları için Dünya Bankası'nda çalışan eski planlamacılar Atilla Karaosmanoğlu ile NATO Genel Sekreterinin Birinci Yardımcısı Osman Olcay yurda çağırılmıştır. Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Güven Partisi'nin desteğini alan Erim Hükümetine AP 5, CHP 3, MGP'de 1 bakanla destek vermiş, ayrıca parlamento dışından da 15 teknokrat Erim Hükümeti'nde yer bulmuştur. Hükümet kurulurken, eski bir CHP'li olan Erim'in kabinede daha çok CHP'li üyelere yer vereceği düşünülmüşse de, yeni hükümetin üyelerinin büyük çoğunluğu parti dışı isimlerden oluşmuştur. Bundan dolayı, bu hükümete "*Teknokratlar Hükümeti*" denilmiştir. Ayrıca bu kabinede sol eğilimli tanınmış ekonomistler ve bürokratlar çoğunluğu oluşturmuştur (Kongar, 1998, s. 176). Muhtıra metninde vurgusu yapılan partiler üstü bu hükümetten en önemli beklenti, ülkedeki kargaşaya son vermesi ve anayasal reformları gerçekleştirmesi olmuştur (Altuğ, 1973, s.8).

Erim'in gazetelere yaptığı, "*yanımda çok beğeneceğiniz gençlerden kurulu bir beyin takımı göreceksiniz*", açıklamasındaki beyin takımı nitelemesi, Erim kabinesinin etiketi haline gelmiştir (Altuğ, 1973, s. 35). Hedeflenen reformların, oy kaygısı taşımayan bu hükümet döneminde gerçekleşebileceğine yönelik önemli bir beklenti oluşmuştur. Bu süreçte ordunun gerektiğinde gelişmeler üzerinde etkin bir güç olarak devreye girecek olması, hükümeti güçlendiren bir faktör olarak görülmüştür (Soysüren, 2006, s. 150-151).

Koalisyonlardan oluşan I. Erim Kabinesi çok uzun ömürlü olamayacak bir yapı arz etmiş, 26 Mart 1971-11Aralık 1971 tarihleri arasında ancak sekiz ay iktidarda kalabilmiştir. Kabinede solcular, Atatürkçü solcular, kapitalistler ve muhafazakârlar aynı anda yer almıştır. Bu yapı özellikle reformların yapılması ve anayasa değişiklikleri esnasında çatışmaları kaçınılmaz

kılmıştır (Cem, 1978:449). Erim, sağ ve sol arasında bir denge oyunu oynamasına rağmen, kısa sürede denge sağdan yana bozulmuştur (Akşin, 2017, s. 268).

3. Muhtıra Sonrası Anayasa Tartışmaları ve Devlet Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi

Yakın dönem Türkiye tarihinde, devlet ve siyaset hayatında yaşanan tikanıklıkların sebeplerinin, anayasaların eksikliği ve suçu olarak görülmesi yaygın bir söylemdir (Özdemir, 2008, s. 264). Dolayısıyla 1961 Anayasası oluşturulurken, gelinen noktanın müsebbibi olarak 1924 Anayasası'nın yetersizliği görülmüş, yürürlükte olduğu dönemde iktidarların sahip olduğu türden bir iktidar tekelinin yeniden yaşanmasını engelleyebilmek için, Millet Meclisi'ni başka kurumlarla denetleyecek bir anayasal düzen hedeflenmiştir. (Zürcher, 2016, s. 356). Ancak evrensel özgürlük anlayışıyla donatılan, çoğunluk prensibinden ziyade çoğulculuk anlayışını ön plana çıkararak 1961 Anayasası'nın hazırlık sürecinde, Demokrat Parti geleneğinin bu unsurların dışında tutulması, anayasa tasarısına karşı %40'a yakın olumsuz oyun çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla başta Adalet Partisi olmak üzere merkez sağda yer alan partiler, Anayasada değişiklik taleplerini sıkça dillendirmiş, hatta bu anayasası ile ülkenin yönetilemeyeceğini savunmuşlardır. (Özbudun, 2014, s.45). Çoğunluğun baskısını engelleyici önlemler alan yeni anayasa, siyasal yaşamda alışılmış bir anlayış değildir ve AP bu yeni duruma alışmakta güçlük çekmiştir (Kongar, 1998, s. 166).1969 Seçimlerine giderken, AP bir "Anayasa Islahatı" programı oluşturarak kapsamlı bir anayasa değişikliği iradesini ortaya koymuştur. Benzer şekilde hem Milli Güvenlik Kurulu toplantılarında hem de Genişletilmiş Komuta Konseyi'nde anayasanın fazla hürriyetçi olduğu, özerk kurulların uyumsuzluğu, idari yargının yetki genişliği gibi hususlar sürekli dillendirilmiştir (Tanör, 1996, s.315).

1961 Anayasasının, Türkiye'de siyaset ve demokrasi kültürü açısından önemli bir aşama olduğunu savunan kimi aydınlar ise, sorumluluğu teorik anayasadan ziyade pratiğe hâkim olan yönetim anlayışına yüklemişlerdir. En fazla dillendirilen üniversite olaylarıyla ilgili olarak, yasaların açıkça suç saydığı konularda bile bunları önleyici yaptırımların etkin şekilde uygulanmadığı savunularak, anayasanın suçlanamayacağı üzerinde durmuşlardır (Soysal, 1997, s. 84,85). Bu aydınlar, 1961 sonrası dönemde yaşanan olumsuz gelişmeleri, yeni anayasada yer alan düzenlemeleri içine sindirememiş olan demokrasi karşıtı düşüncelerin ürünü olarak görmüştür. Ayrıca, iktidar olabilmeyi hükmetmekle eş anlamlı algılayan ve yetkileri, 1961 Anayasasının getirdiği gerçek parlamenter düzenle çatışan siyasi iktidarlar, gelinen noktadan sorumlu tutulmuştur (Ayan, 2007, s. 22).

Muhtıraya kadar geçen zamanda, şikâyet konusu olan Anayasanın ilgili maddelerinin değiştirilmesi mevcut meclis aritmetiği ile mümkün olmamıştır. Yürürlükteki seçim sistemiyle, AP'nin 1965 seçimlerinde %52 oy oranıyla 240, 1969 seçimlerinde de % 46 oy oranıyla 256 milletvekilliği kazandığı dikkate alındığında, mecliste üçte iki oyla geçmesi gereken anayasa değişikliğinin imkânsızlığı ortaya çıkmaktadır (TBMM, 2012, s. 475).

Başbakan Erim, güvenoyu aldıktan sonra dozu giderek artan şiddet olayları sebebiyle 26 Nisan'da on bir ilde sıkıyönetim ilan etmiş, 2 Mayıs 1971'de yaptığı bir konuşmada: "*Türkiye Anayasası birçok Avrupa ülkesinin anayasalarından daha liberal bir anayasadır. Türkiye böyle bir lüksü kaldıramaz. Anayasa'da değişiklik yapılarak temel hak ve hürriyetlerin ortadan kaldırılmasını önleyecek hükümler getirilecektir*" diyerek Anayasa'nın değişeceğinin sinyallerini vermiştir (Milliyet, 2.05.1972, s. 2). Erim'in, anayasa değişikliği eğilimine girdiği andan itibaren hükümetteki reformcu kanat olumsuz tutum takınmıştır. Erim, bu bakanların tasarımı imzalamamaları ihtimali dolayısıyla, değişiklikleri hükümet tasarısı olarak değil, parti liderleri kanalıyla meclise gönderme yolunu seçmiştir (Altuğ, 1973, s. 76). Bu uygulama daha ilk andan itibaren hükümet içerisindeki anlaşmazlığı ortaya çıkarmıştır.

1961 Anayasası ilk defa 1969 ve son kez de 1974 yılında olmak üzere yedi kez değişikliğe uğramıştır. En önemli değişiklikler ise, 1971–1973 arasında olmuştur (Gözübüyük, 2003, s. 140). 12 Mart ara rejimi döneminde 1961 Anayasası Erim ve özellikle sağ görüşlü bakanların çabaları

ile üç kez değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerden birincisi siyasi partilere hazine yardımı yapılması ile ilgili, ikincisi meclis üyelerinin aylık ve ödenekleri ile ilgilidir. Ancak Anayasa'nın temel niteliğine darbe vuran asıl değişiklikler, temel hak ve özgürlükler ile özerk kuruluşlar hakkında olan değişikliklerdir (Ayan, 2007, s. 5,6). 20 Eylül 1971 tarihinde 1488 sayılı kanunla Anayasanın 11, 15, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 61, 64, 89, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 149, 151 ve 152. maddeleri değiştirilmiştir. Ayrıca Anayasaya geçici 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 ve 20. maddeler eklenmiştir (Gözler, 2000, s. 90). Özellikle öğrenci olayları ve işçi eylemlerinin toplum düzeni üzerindeki tehdidi, anayasa değişikliği sürecinde hızlandırıcı rol oynamıştır. Erim değişikliklerin gerekçesini; hiçbir hak ve özgürlüğün, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğu ilkesiyle çelişmeyeceği gerçeği olduğunu ifade etmiştir. Sokağa inen şiddetin sorumlularının, sadece yirmi iki yirmi üç yaşlarındaki gençlerden ibaret olmadığını, bunları yönlendirenlerin bulunduğunu iddia etmiştir (TBMM, 2012, s. 479). Bu alandaki değişikliklerde, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına genel bir sınırlama getirilmiş ve yasal sınırlama sebepleri çoğaltılmıştır (Erdoğan, 1993, s. 167). Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, Cumhuriyetin ve genel sağlığın korunması amacı ve her bir temel hakkın ilgili maddesinde düzenlenirken, sınırlamanın alanı, getirilen özel sebepler ile genişletilmiştir (Derdiman, 2006, s. 273).

12 Mart Muhtırasına giden süreçte yaşanan işçi olayları ve sendikal faaliyetler dolayısıyla, anayasa değişikliği sürecinde en fazla daraltılan alanlardan birisi sendikal haklar olmuştur. Anayasanın 46. maddesinde yapılan değişikliklerle, sendika kurma ve sendikalaşma hakkı tüm çalışanlara değil, sadece işçilere tanınmıştır. Bu yeni yapı ile memurların sendikal hakları ellerinden alınmıştır. Bunun yanında sıkıyönetim komutanlarının iznine bağlı olarak, greve gidilmesi ve ulusal güvenlik gerekçesine bağlı olarak grevlerin ertelenmesi, sendikaların gücünü zayıflatmıştır.

Batıda sendikaların zamanla sol, sosyalist partilerle birlikte hareket ediyor olması Türkiye'de de sendikal işçilerin sosyalist partilerin doğal tabanı olarak görülmesine yol açmıştır (Yılmaz, 2010, s. 205). Bu süreçte siyasal partiler kendi uydu işçi sendikalarını oluşturma yoluna gitmiş, bu yola özellikle MHP, MSP gibi ideoloji partileri başvurmuştur. Bu tür sendikacılık işçi çıkarları için değil, sol sendikaları durdurma amacı güden sendikalaşmayı ortaya çıkarmış, bu şekilde aşırı politize olan sendikacılık anlayışı da işçi sınıfının çıkarlarında işverenler lehinde yipranmaya neden olmuştur (Doğan, 2007, s. 88,89).

1961 Anayasası hazırlanırken; DP deneyiminden hareketle, devlet gücü belirli kurumlar arasında dağıtılarak bu problem giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu uygulama da zayıf iktidarları ortaya çıkarmış, hükümetin devlet içerisindeki etkinliğini kısıtlamıştır (Kahraman, 2007, s. 159). İktidar olup müktedir olamama olarak da açıklanabilecek bu yapının en önemli sonucu, gelişmeler karşısında hükümetlerin etkin inisiyatif kullanamaması olmuştur. Bu problemi gidermeye yönelik en önemli değişiklik, Bakanlar Kuruluna Kanun Hükmünde Kararname Çıkarma Yetkisinin verilmesidir. Kanun Hükmünde Kararname (KHK), yasama organının konu, süre ve amacı belirlediği bir yetki kanunudur. KHK, hükümetin çıkardığı, maddi anlamda kanun gücüne sahip, parlamentonun tasdiki ile şekli ve organik anlamda kanun gücünü kazanacak olan kararnamelerdir (TBMM, 2020). Bu yeni düzenleme ile kanun gibi iş gören, ancak kanun gibi çıkarılmayan KHK ile yürütmenin önünü açmak hedeflenmiştir.

Yapılan değişikliklerle, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin her birinin gensoru önergesi verebilmesi yetkisi ortadan kaldırılmıştır. Yeni düzenleme ile bu yetki, bir siyasi parti grubu adına veya en az on milletvekili tarafından kullanılabilmesi şartına dönüştürülmüştür (Derdiman, 2006, s. 273). Ayrıca üyelerinin atanmasında Bakanlar Kurulu'nun da aday gösterdiği, atamalarının Yüksek Hâkimler Kurulu'na yapıldığı Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur (Erdoğan, 1993, s. 168). Devlet Güvenlik Mahkemeleri, devlet aleyhine işlenen tüm suçlara bakması amacıyla oluşturulmuştur. Askeri yargı mensuplarının üye olduğu bu mahkemelerde; devletin güvenliği ve anayasal rejim aleyhinde işlenen her türlü suçlar ile ilgili olarak, sivil kişiler yargılanmıştır. Adalet Bakanının Yüksek Hâkimler Kurulu'na oy sahibi olarak

katılması sağlanmış, Anayasa Mahkemesine anayasa değişikliklerini sadece biçim yönünden inceleme yetkisi verilmiş ve son olarak da Anayasa Mahkemesi'ne doğrudan iptal davası açma hakkı TBMM'de grup kuramayan partilerden alınmıştır (Gözübüyük, 2003, s. 141,142).

Anayasa tadilatı ile askeri yargı sivil yargının aleyhine genişleyerek sivil iktidardan yeni tavizler koparmıştır. Daha önce Danıştay'a ait olan asker kişilerle ilgili idari eylem ve işlemlerin yargısal denetimi, yeni kurulan Askerî Yüksek İdare Mahkemesine verilmiştir (Gözler, 2000, s. 90). Ayrıca Millî Güvenlik Kurulunun devlet içerisindeki etkinliğini arttırmaya yönelik değişiklikler yapılmıştır. Anayasa'nın ilk şeklinde Millî Güvenlik Kuruluna askerî kanattan kuvvet temsilcilerin katılacağı ibaresi yer almış, MGK'nın sadece bir danışma kurulu olduğunu belirtmek için -yardımcılık etmek üzere- şeklinde bir ibare kullanılmıştır. 1971'de yapılan yeni düzenleme ile Kuvvet Komutanlarının kurula katılımı esas alınmış, yeni metne "tavsiye eder ibaresi" eklenerek, "yardımcılık etmek üzere" ibaresi de çıkarılmıştır (Tanör, 1978, s. 54-58). Bu yeni düzenleme ile askeri üyelerin çoğunlukta olmasa bile, güç olarak etkin olduğu MGK kararlarının hükümet nezdinde bağlayıcılığı artmıştır. Ayrıca Sıkıyönetimi gerektirecek durumların kapsamı genişletilmiş ve silahlı kuvvetlerde bulunan devlet mallarının Sayıştay tarafından denetlenmesine yönelik yetkilerini sınırlayan bir gizlilik unsuru eklenmiştir. Böylece 1971 değişiklikleri sonucunda, demokratik ülkelerde görülmeyen bir uygulamayla, askerler sivil hayatın içinde ağırlıklarını daha da hissedilir şekilde arttırmışlardır.

Yine 12 Mart sonrası, askeri otorite ile sivil otorite arasındaki ilişkileri düzenleyen Yüksek Askeri Şura adında bir yapı ihdas edilmiştir. Kurul anayasayla değil, 1972 yılında çıkarılan 1612 sayılı kanunla kurulmuştur. Genelkurmay Başkanlığına yardımcı yan bir kuruluş olarak oluşturulan kurulun görevi, barış zamanı ile sınırlıdır. Başbakanın başkanlık ettiği şuranın diğer katılımcıları; Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Donanma Komutanı ile tüm orgeneral ve oramiraller olarak belirlenmiştir (Erdoğan, 2002, s. 253). Ancak Anayasada yapılan değişikliklerle kararları yargı denetimi dışında tutulan kurul, bu yönüyle hukuk devleti ilkelerini zorlayan bir statüye kavuşmuştur.

3.1. TRT ve Üniversite Özerkliğinin Sınırlandırılması

1961 Anayasası ile özerk statü kazanan TRT'nin bu yapısı, ilerleyen dönemde en fazla tartışılan konulardan biri olmuştur. Dolayısıyla muhtıra sonrasında müdahale edilen kurumlardan birisi de TRT olmuştur. Başbakan Erim, TRT'nin başlıca vazifesini milletin bütünlüğünü sağlamak olarak tarif etmiş, yayınlarda devletin yüksek çıkarlarının göz önünde tutulması; haberlerin doğruluğunun sağlanması ve resmi olan ya da olmayan tüm kurum ve kuruluşlara karşı tarafsızlığın korunmasını sağlayacak yeni bir düzenlemenin hedeflendiğini açıklamıştır (TBMM, 2012, s. 482). Ancak TRT, 1971 Anayasa değişikliği sonrasında, DP dönemindeki uygulamaların etkisiyle oluşturulmuş ve siyasi etkilerin büyük ölçüde uzağında tutan özerk yapısını kaybetmiştir². Bu yasal düzenleme ile TRT'den yayınlarını yalnızca tarafsızlık ilkesine uygun olarak yerine getirmesi istenmiştir. Bu yeni statü ile radyo ve televizyon yayıncılığında elde edilen kazanımlar önemli bir kayıp yaşamıştır. Düzenlemede özellikle genel müdürün görevine son verilmesi usulüne ilişkin değişiklikler ile kurumun özerk yapısı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Genel müdürü görevden alma yetkisi, sadece Bakanlar Kurulu'na verilmiş, eski metinde yer alan yönetim kurulunun yazılı görüşüne başvurulmasına yönelik ifade kanundan çıkartılmıştır. Genel müdürün atanması ve görevden alınması ile ilgili bu yeni hükümler, kurumu temsil eden ve yöneten genel müdürün, doğrudan hükümete bağımlı olması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla takip eden dönemde hükümetler, bütçeden kuruma ayrılan ödenekleri vermeyerek veya

² "Radyo ve televizyon istasyonları, ancak devlet eliyle kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzel kişiliği halinde yasa ile düzenlenir. Kanun, yönetim ve denetimde ve yönetim organlarının kuruluşundan tarafsızlık ilkesini bozacak hükümler koyamaz. Her türlü radyo ve televizyon yayınları tarafsızlık esaslarına göre yapılır. Haber programlarının seçilmesinde, işleminde, sunulmasında, kültür ve eğitime yardımcı görevinin yerine getirilmesinde devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, insan haklarına dayanan milli güvenliğinin ve genel ahlakın gereklerine uyulması, haberlerinin doğruluğunun sağlanması ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları yasa ile düzenlenir. Devlet tarafından kurulan veya devletten mali yardım alan haber ajanslarının tarafsızlığı esastır" (Bkz: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa değişikliği, Resmi Gazete, 22.09.1971, No:13964.)

geciktirerek, kurum kadrolarının Maliye tarafından onayını geciktirerek, savcılıklar tarafından yapılan soruşturma ve açılan davalar yoluyla TRT üzerindeki etkilerini arttırmışlardır. Bu gelişmeler, radyo ve televizyon yayıncılığında gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. Yönetim Kurulu'nun oluşumunda, genel müdürün göreve atanmasında ve görevden alınmasında Yönetim Kurulunun fonksiyonu tamamen ortadan kaldırılmıştır. Hükümet TRT üzerinde tek yetkili güç olmuş, siyasi otoriteye bağlı hale getirilmiştir (Şenay ve Canoruç, 2009, s. 302-304). Dolayısıyla yasada ifade edilen tarafsızlık, kurumun bu yeni yapısı ile çok da gerçekçi olmayan bir beklentidir. Çünkü siyasi iktidarın etkisine bu kadar açık hale getirilen bu kurumdan, tarafsız bir yayın beklemek, özellikle de tarafsız bir haber beklemek fazla iyimserlik olur. Bu dönem TRT yönetim ve uygulamalarına bakıldığında siyasi iktidar ile oldukça paralel bir kadrolaşma ve yayın politikası uygulandığı ortaya çıkar. Kanunda kurumla ilgili açık tarafsızlık ibaresine rağmen, TRT haberciliği iktidar ekseninde şekillenmeye ve uygulanmaya başlamıştır. Bu anlayış yıllarca devam edecek protokol haberciliğini gelenek haline getirmiştir (Can vd, 2000, s. 296). Bu dönemde TRT yalnızca Haber Dairesinin tavrı ile değil, aynı zamanda kültür ve sanat programları ile de iktidarın söylem ve ideolojisine uygun hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu yönüyle TRT, 70'li yıllarda iktidarların en önemli propaganda araçlarından birisi haline gelmiştir.

Muhtıraya giden sürecin önemli kilometre taşlarından biri olan üniversite olayları, yeni hükümetin öncelikli ele aldığı konulardan birisidir. Başbakan Erim, üniversitelerde bilimsel manada olması gereken kürsü dokunulmazlığının kötüye kullanıldığını ve buna engel olunacağını ifade etmiştir (TBMM, 2012, s. 481). 1488 sayılı Kanun da yapılan değişiklikle, üniversitelerle ilgili hükümleri içeren 120. madde önemli değişikliğe uğramıştır. Üniversitelere uygulanan özerklik esasının, devletin gözetim ve denetimini kaldırmadığını vurgulamak üzere yeni hükümler konulmuştur. 12 Mart Muhtırası öncesinde, yetkili makamların yaşanan bazı olaylar karşısında tereddüde düştükleri göz önünde bulundurularak, üniversite binalarında ve eklerinde suçların ve suçluların kovuşturulacakları hükmüyle tereddütleri gidermek hedeflenmiştir. Anayasanın ilgili hükmüyle, üniversite öğretim üyelerinin, özel durumlarda üniversite dışındaki makamlarca da görevlerinden uzaklaştırılabilecekleri kabul edilmiştir. Üniversiteler arasında ihtiyaca göre öğretim üyeleri ve yardımcılarının sağlanması, öğrenim ve öğretimin kalkınma plânı ilkelerine göre düzenlenmesi gerektiği gibi hususların kanunla düzenleneceği açıklanmıştır. Ayrıca 120.maddenin son fıkrasında, üniversitelerle onlara bağlı fakülte, kurum ve kuruluşların idaresine, hangi durumlarda Bakanlar Kurulunca el konulacağı ve bundan sonra yapılacak onama işlemine açıklık getirilmiştir (Tikveş, 1977, s. 39). Değişiklik sonrasında ilk göze çarpan, metinden idari özerklik kavramının çıkarılmasıdır. Yeni düzenleme ile üniversitelerde yaşanabilecek asayiş problemlerine güvenlik güçlerinin daha kolay müdahale edebilmesi hedeflenmiştir. Oluşturulan bu yeni yapısıyla üniversiteler, devletin daha doğrusu iktidarın gözetimi ve denetimi altına sokulmuştur (Soysal, 1997, s. 121).

Sonuç

Altmışlı yılların sonunda hızlanan siyasi, ekonomik ve toplumsal istikrarsızlık muhtıranın temel gerekçelerini oluşturmuştur. Dolayısıyla muhtıra sonrası uygulamaların temel hedefi, bu zafiyetleri ortadan kaldıracak hukuki ve siyasal bir dönüşüme odaklanmıştır. Bu da anayasa değişiklikleri ve parti kapatmalarla sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak 12 Mart Muhtırası; sivil siyasete darbe vurarak, 1961 Anayasası'nın vesayetçi yapısını daha da güçlendirmiş, özgürlükçü yapısını ise büyük ölçüde daraltmıştır. TSK'nın sivil siyasete yönelik güvensizliği, teknokrat ağırlıklı iktidarların çözüm yolu olarak görülmesine neden olmuş, ancak bu iktidarların kendi içerisinde bir uzlaşma sağlayamamaları, beklenen reformların başarısızlığında temel etken olmuştur. Sivil siyaset mensupları bu ara rejim sürecini kısır çekişmelerle geçirmiş, askerinin devlet erki içerisindeki etkisini sürekli üzerinde hissetmiştir. Bunların yanında 12 Mart Muhtırasının temel gerekçelerinden biri olan partiler arası çatışma, hukuksal ve siyasal tüm değişikliklere rağmen ortadan kaldırılamamıştır. Bunun temel sebebi ise uzlaşmadan ziyade çatışma kültüründen beslenen politik yapının, kendini dönüştürme noktasında yeterli çabayı sarf etmemesidir. Sosyal değişimi ve kitlelerin taleplerini aceleci ve ideolojik bakış açısından kurtarmadan yapılan

tahliller, toplumsal açıdan yanlış teşhislere ve devamında da yanlış tedavilere sebep olmuştur. Kitlelerin ortaya koyduğu taleplerin tümünde yabancı güçlerin parmağını aramak, devleti korumak adına en temel insan haklarını görmemezlikten gelmek ve devleti korumaya yönelik her adımı makbul saymak, hukuk devleti ilkesini zayıflatmıştır.

Muhtıra merkez sağ hükümete karşı verilmiş olmasına ve süreçte askeri kanat ile merkez sağ arasında bir ittifak olmamasına rağmen, muhtıra sağ partilerin konumunu güçlendirmiştir. Sağ partiler tarafından uzun süredir talep edilen ancak başarısız olan anayasa değişikliği paketi, bu ara rejim döneminde gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında asayiş ve güvenliği sağlamaya yönelik sıkıyönetim uygulamalarıyla sol unsurlar zayıflarken, devletin yanında saf tutan sağ unsurlar güç kazanmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasında, 1968 Öğrenci Olayları ile hız kazanan devrimci sol hareketlerin, doğrudan rejime ve devlete yönelik görülmesi önemli rol oynamıştır.

Yaklaşık üç yıl süren ara rejim döneminde yapılan anayasa değişiklikleri, devletin etki alanını genişletirken, bireyin özgürlük alanını büyük ölçüde daraltmıştır. Yürütmenin etkinliğini arttırmaya yönelik olarak, özerk kurumların bu yapısı ortadan kaldırılarak daha kontrollü bir demokratik düzen amaçlanmıştır. Bu değişiklikler ise devletin birey ve toplum üzerindeki kontrolünü ve yetkisini arttırmıştır. Ayrıca askerlerin devlet mekanizmasında daha etken hale getirilmesi ve askeri yargının alanının genişletilmesi, sivil siyaset üzerinde askeri vesayet devrimine imkân sağlamıştır. 27 Mayıs Darbesi, ordunun sivil siyasal alana müdahalesini başlatmış, 12 Mart Muhtırası ise ordunun devlet teşkilatı içindeki etkinliğini ve dokunulmazlığını güçlendirmiştir.

Muhtıra sonrası devlet örgütlenmesinde yaşanan dönüşüm, amaçlanan daha etkin devlet örgütlenmesini gerçekleştirilememiştir. Silahlı Kuvvetlerin yönlendirmesiyle kurulan hükümetler, yaşanan karışıklıkları gidermek ve toplumsal muhalefet güçlerini bastırabilmek için çaba sarf etse de, gelişmeler buna engel olmuştur. Bu süreç, siyasal-toplumsal kargaşaya ve kargaşayı arttırırken, atılmışların sonunda sisteme karşı muhalif söylemlerin arttığı sol örgütlenmeler daha da yoğunlaşmıştır. Muhtıra sonrasında özellikle AP ve CHP'nin verdiği destekle iktidara gelen hükümetler yine bu siyasal yapıların siyasal manevraları ile iktidardan düşürülmüşlerdir. 1973 Seçimleri sonrasında ara rejim tasfiye edilmiş olsa da özellikle Türk siyasetinde yaşanan parçalanma, belli kesimlerin legal siyasetten dışlanması, toplumsal ve ekonomik dönüşümün yarattığı sıkıntılar, 12 Eylül 1980'de askerler için yeni bir darbenin gerekçeleri olmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2007). *Demokrasi sürecindeki Türkiye (1945–1980)*, (3. Baskı), (Türkçesi: Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (2017). *Kısa Türkiye tarihi*, 22. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyaz, D. (2002). *Askeri müdahalelerin orduya etkisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altuğ, K. (2010). *Genelkurmay'ın ışıkları söndü*, Ankara: İsim Yayınları.
- Altuğ, K. (1973). *12 Mart ve Nihat Erim olayı*, Ankara: Yedi Gün Yayıncılık.
- Anayasa Mahkemesi. (1991). *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı:9, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Arcayürek, C. (1985). *Çankaya'ya giden yol*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, C. (1992). *Demirel dönemi 12 Mart darbesi 1965–1971*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Arslan, A. (2007). 1950'den 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine, genel seçim sonuçları temelinde Türkiye'nin siyasal yapısı, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4 Sayı:1, 1-29.
- Ataay, F. (2007). *12 Mart'tan 12 Eylül'e kriz kısırcısındaki Türk Siyaseti ve 1978–1979 CHP Hükümeti*, Ankara: De ki Basım Yayın Ltd. Şti.

- Ayan, S. (2007). Siyasi yapılanma sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (2), 1-24
- Batur, M. (1985). *Anılar ve görüşler: üç dönemin perde arkası*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Bingöl, B. (2008). *Türk siyasal yaşamında Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi*, (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Birand M.A., DüNDAR C. ve ÇAPLI B. (2008). *12 Mart ihtilalin pençesinde demokrasi*, 9. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Bulut, S. (2006). *Muhtıra sonrası demokratikleşme hareketine örnek model olarak 1973 genel seçimleri*, (Doktora tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Burak, B. (2011). Osmanlı'dan günümüze ordu-siyaset ilişkileri, *History Studies*, Sayı 3, 1-23.
- Can, A, Fidan, M ve Kazaz, M. (2000). Kamu ve özel televizyonlarda habercilik anlayışı TRT ve Inter-star üzerine bir çalışma, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, 277-297.
- Canoruç, M.Ş. (2009). Anayasal kurum olan TRT'nin özerkliği, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,8(27), 293-322.
- Cem, İ. (1978). *Tarih açısından 12 Mart*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Cumhuriyet, 19 Mart 1971.
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin demokrasi tarihi: 1950'den günümüze*, (4. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çelik, V. (2005). 12 Mart ara döneminde siyasi partiler, *Liberal Düşünce*, Sayı:40, 283-309.
- Dağı, İ. Ve Uğur, F. (2009). *Yalnız demokrat Ferruh Bozbeyli kitabı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Derdiman, R.C. (2006). *Anayasa hukukunun genel esasları ve Türk anayasa düzeni*, İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.
- Doğan, İ. (2007). Çok partili dönem ve Türkiye'de sivil toplum, (1945-2000), *Kamu Hukuku Arşivi*, 10(2), 83-97.
- Duman, D. (1999). *Demokrasi sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Türk siyasi hayatında merkez-çevre ikilemi: Milli Nizam Partisi (MNP) örneği, *International Journal of Academic Value Studies*, 2 (2), 48-55.
- Dünya, 15 Mart 1971.
- Erdoğan, M. (1993). *Liberal toplum liberal siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2002). *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Türk anayasa düzeni içindeki yeri, anayasa ve özgürlük*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Erim, N. (2007). *12 Mart anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erim, N. (2005). *Günlükler 1925-1979*, (Hazırlayan: Ahmet Demirel), Cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erken, A. (2014). Örgüt ve strateji:1965-1980 arasında Milliyetçi Hareket Partisi, *İnsan ve Toplum*, Cilt: 4 / Sayı: 7,135-162.
- Esmer, G.T. (2008). Propaganda, söylem ve sloganlarla ortamın solu, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(3), İzmir, 69-85.
- Gözler, K. (2000). *Türk anayasa hukuku*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Gözübüyük, Ş. (2003). *Anayasa hukuku*, (12.Baskı), Ankara: Turhan Kitabevi.

- Hale, W. (1996). *Türkiye’de ordu ve siyaset*, (Çeviren: Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul.
- Kahraman, M. (2007). Fonksiyonları itibarıyla Türkiye’de cumhurbaşkanlığı ve cumhurbaşkanlığı tartışmaları, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), 149-166.
- Kayalı, K. (2005). *Ordu ve siyaset: 27 Mayıs–12 Mart*, (3.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Keskin, Y.Z. (2011). *27 Mayıs 1960 askeri darbesi ve 12 Mart 1971 Muhtırası’nın Türk devlet teşkilatı ile siyaset hayatına etkileri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), Erzurum.
- Kocaş, S. (1978). *12 Mart anıları*, İstanbul: Cem-May Dağıtım.
- Kongar, E. (1998). *21. Yüzyılda Türkiye*, (6.Basım), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Laçiner, Ö. (1975). 12 Mart Üzerine, *Birikim*, Sayı:8, Ekim 1975.
- Milliyet, 13 Mart 1971.
- Milliyet, 15 Mart 1971.
- Milliyet, 17 Mart 1971.
- Milliyet, 23 Mart 1971.
- Milliyet, 26 Mart 1971.
- Milliyet 14 Nisan 1971.
- Milliyet, 2 Mayıs 1971,
- Milliyet, 20 Mayıs 1971.
- Özbakan, H. (1989). *Silahlı kuvvetler hukuk rehberi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Özbudun, E. (2004). *Türk anayasa hukuku*, Ankara: Yetkin Basım Yayım Dağıtım.
- Özdemir, H. (2008). *Siyasal tarih (1960–1980), çağdaş Türkiye 1908–1980 Türkiye tarihi:4*, (Ed. Sina Akşin), (10.Basım), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Öznur, H. (1999). *Ülkücü hareket CKMP’den MHP’ye*, C.1, Ankara: Alternatif Yayınları.
- Resmi Gazete. (1972). *Milli Nizam Partisi’nin Anayasa Mahkemesi Tarafından Kapatılma Kararı*, 14 Ocak, Sayı: 14072.
- Resmi Gazete. (1971). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklennesi Hakkında Anayasa Değişikliği*, 22.Eylül, Sayı:13964.
- Sakallıoğlu, Ü.C. (1993). *AP-ordu ilişkileri–bir ikilemin anatomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda anayasa’nın anlamı*, (11. Baskı), İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Soysüren, A.H. (2006). “12 Mart döneminde Nihat Erim hükümetleri,” (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sunay, C. (2017). 27 Mayıs’tan 12 Mart’a Süleyman Demirel, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(12), 23-36.
- Tanör, B. (1978). *12 Mart rejimi anayasa değişiklikleri*, Kanuni Esasi 100.Yılı Armağanı, İstanbul: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Tanör, B. (1996). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980)*,4. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları,
- Tercüman, 5 Eylül 1972

Türkiye Büyük Millet Meclisi, (2020). *Sorgu tutanakları*.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, (2012). *Ülkemizde demokrasiye müdahale eden tüm darbe ve muhtıralar ile demokrasiyi işlevsiz kılan diğer bütün girişim ve süreçlerin tüm boyutları ile araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla kurulan meclis araştırması komisyonu raporu*. Cilt 1, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, (1971). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Cilt: 12, Toplantı:2, 70. Birleşim.

Tikveş, Ö. (1977). Anayasada on beş yıllık dönemde (1961 — 1976) yapılan değişiklikler ve ekler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 1-39.

Yılmaz, E. (2010). Türkiye’de işçi sendikalarının siyasal ve sosyolojik özellikleri üzerinden tarihsel süreç içinde değerlendirilmesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 195–207.

Zürcher, E.J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*, (33. B.), İstanbul: İletişim Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.